

prilozi

Mitar Papić

Šezdeset godina časopisa pregled

Pred kraj prošlog i početkom ovoga vijeka javljaju se u Bosni i Hercegovini prvi intelektualci iz redova domaćih ljudi. Oni se uključuju u sva politička i društvena kretanja, i za ta kretanja predstavljaju novije svježije izvore i daju nove podstreke. Pored ostalih oblasti, i u bosansko-hercegovačkoj štampi osjeća se prisustvo novih ljudi, koji po broju, raznovrsnosti i kvalitetu snažnije kreću naprijed listove i časopise u Bosni i Hercegovini. Samo u prvoj deceniji ovog vijeka pokrenuto je preko stotinu naslova listova i časopisa u Bosni i Hercegovini.

Življa nacionalno-politička kretanja Srba, Hrvata i Muslimana takođe karakterišu ovo vrijeme. Prva organizovana istupanja radnika (štrajkovi, prvi listovi itd.) počinju prvom decenijom ovoga vijeka. Snažnijem poletu i razvitku štampe doprinijeli su i plodovi borbe za crkveno-školsku autonomiju. Osim toga, i okupatorski režim poslije Kalajeve smrti bio je nešto tolerantniji prema nacionalnim strujanjima (dozvoljavana su nacionalna obilježja pojedinim društvima i organizacijama, maternji jezik u školama naziva se srpskohrvatskim mjesto ranijeg termina bosanski itd.). Sve je to uticalo na stvaranje povoljnije klime, pored ostalog, ne samo za pokretanje novih listova nego i za postavljanje radikalnijih zahtjeva u toj štampi.

U januaru 1910. godine Vasilj Grđić i Risto Radulović traže od vladinog povjerenika za grad Sarajevo dozvolu za pokretanje lista. U predstavi piše: »Naslov lista biće »Pregled«... Predmeti kojima će se baviti jesu naučna, **socijalna, politička, literarna i ekonomska pitanja.**¹⁾

Za razliku od ostalih listova i časopisa svoga vremena, **Pregled** nije bio glasilo nijedne političke, vjerske ili bilo koje druge organizacije. Njega pokreće i izdaje grupa intelektualaca. Takav status i odnos **Pregled** će zadržati i u druga dva perioda svoga izlaženja.

¹⁾ Risto Besarović: Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, Sarajevo, 1968, str. 172.

Prvi broj **Pregleda** pojavio se prvog februara 1910. godine, a urednik mu je bio dr Jevto Dedijer. U avgustu iste godine urednik je Risto Radulović, a od maja 1911. godine uz Radulovića **Pregled** uređuje i dr Vladimir Corović. Časopis je izlazio do aprila 1913. godine, i to bi predstavljalo prvi period **Pregleda**. Časopis su pokrenuli i u njemu, sa manjim izuzecima, saradivali Srbi intelektualci. U uvodnom tekstu u prvom broju u vezi sa programskom orijentacijom, pored ostalog, istaknuto je: »Naša je jedina ambicija da budemo jedna mala slobodna tribina za pretresanje svih društvenih pitanja. Njih je kod nas bezbroj zrelih za rješavanje. U svima treba da se obavijestimo i da nastojimo da se strani svijet o njima obavijesti. Nedostatak naučnog ispitivanja naše otadžbine, koje bi, dobrim dijelom, spadalo u zadatak države moramo mi početi privatnom inicijativom. Nadamo se da će doći vrijeme kada ćemo tu granu našeg djelovanja moći prepustiti narodnoj organizaciji, potpomognutoj od svjesnog narodnog predstavništva i njegove egzekutive.«²⁾

Pregled se za čitavo vrijeme izlaženja u ovom periodu (nešto više od tri godine) u svom programu držao pitanja koja su istaknuta u molbi za pokretanje. Tim pitanjima prilazilo se sa stanovišta, koje je naprijed citirano iz uvodnog teksta.

Pregled je okupio kao svoje saradnike najuglednije Srbe intelektualce iz Bosne i Hercegovine. Saradnji su se odazvali i najpoznatiji srpski naučni i kulturni radnici toga vremena (Jovan Skerlić, Jovan Cvijić, Pavle Popović, Veljko Milićević, Veljko Petrović itd.). Iako su u časopisu bile zastupljene sve društvene nauke, ipak su dominirali aktuelni politički članci. Ekonomska pitanja tadašnje Bosne i Hercegovine tretirana su u gotovo svakom broju. Agrarnim problemima i stanju kmetova posvećivano je dosta prostora. Pitanja školstva i prosvjete uopšte često su se nalazila na stranicama **Pregleda**. Društvena, književna i politička hronika redovno su praćene u časopisu.

Časopis je stajao na pozicijama širih kulturnih vidika. Među političkim idejama časopisa dominirali su stavovi suprotni Kalajevoj politici u nacionalnoj orijentaciji Bosne i Hercegovine. Ovo je dolazilo do izražaja, posredno ili neposredno, često i u velikom broju objavljenih tekstova.

Gotovo svi listovi toga vremena, osim nekoliko radničkih ili stručnih glasila, pripadali su po osnivanju, uređivanju i finansiranju, ovoj ili onoj vjerskoj ili nacionalnoj grupaciji. Prema tome, ti listovi su i računali na čitalačku javnost svoje narodnosti ili religije. Ni **Pregled** nije izbjegao takvu opredijeljenost i pripadao je srpskim intelektualnim slojevima i računao je na srpsku javnost. Nije, međutim, spadao među one zagrižene listove koji nisu birali riječi kada je trebalo napadati ovu ili onu naciju ili religiju, kakvih je novina i časopisa u tom periodu bilo sijaset.

Pregled je počeo i ostao na visokom intelektualnom nivou, pa je za čitavo vrijeme predstavljao tribinu koja je imponirala saradnicima. Stoga je časopis i okupio na svojim stranicama najpriznatija, da tako kažemo, iz kruga političkih i kulturnih radnika, srpska pera toga vremena (Vladimir Skarić, Nikola Stojanović, Jevto Dedijer, Risto Radulović, Pero Slijepčević, Vladimir Corović, Vasilj i Šćepan Grđić, Uroš Krulj, Stevan Žakula itd.).

²⁾ *Pregled*. List za nauku i socijalni život, Sarajevo, god. 1910, br. 1, str. 1.

Pregled se u kraćim bilješkama ponekad osvrtao na neka književna djela. Međutim, nije donosio izvorne literarne tekstove. Stoga među njegovim saradnicima nema izrazitijih literarnih imena iz ovog perioda.

Prvog aprila 1913. godine izašao je posljednji četverbroj **Pregleda** (br. 9—10—11—12) kojim se ugasio prvi period ovoga časopisa. Četrnaest godina kasnije pojavio se pod istim imenom novi časopis. Nismo mogli tačno ustanoviti razloge koji su uslovili prestanak **Pregleda**. Sama činjenica da se posljednji put pojavio kao četverbroj govori o nekim nevoljama izdavača. Međutim, iduće godine ta ga je sudbina čekala bez obzira na uslove, jer nijedan srpski list u Bosni i Hercegovini nije preživio početak prvog svjetskog rata.

Odmah poslije prvog svjetskog rata, pored jednog broja listova i časopisa koji su se održali u toku rata, pokreću se nove periodične publikacije. Ovaj period u historiji bosansko-hercegovačke štampe karakterističan je po naglom porastu broja naslova (samo za prvih sedam godina pokrenuto je preko 200 listova). Iza pretežnog dijela i ove štampe stoje vjerske ili nacionalne grupacije, kao što je to bio slučaj i za vrijeme austrougarske okupacije. Kao novi izdavači, javljaju se građanske političke stranke. Prvi pokušaji pokretanja književnih časopisa kao otvorenih tribina bez obzira na vjerska i stranačka opredjeljenja nisu urodili plodom. **Književna kritika** i **Književni pregled** doživjeli su 1923. godine samo po dva broja. Istu sudbinu nije izbjegao dvije godine kasnije i **Književni pregled male biblioteke**.

Pretežan dio štampe u ovom periodu obilovao je isključivim nacionalizmima i šovinizmima. Stranačka štampa je, u ovom pogledu, prednjačila. Tu su potezana pitanja neraščišćenih računa za 1914. ili 1918. godinu. Pišući u ime jedne nacionalne grupacije, neštedimice su napadane čas jedna čas opet obadvije druge nacionalne ili vjerske grupe. Izuzetak, u ovom pogledu, donekle je predstavljala štampa koju su izdavala kulturno prosvjetna društva **Prosvjeta**, **Napredak** i **Gajret**. Ta štampa se upuštala na jedan umjereniji i kulturniji način u odnose sa pripadnicima drugih religija ili nacija. Dodaju li se ovom stanju zloupotrebe, mito i korupcija i razne političke afere, koje karakterišu ovaj period, dobiće se potpunija slika jedne totalne programske razgrađenosti i idejne dezorijentacije. U takvoj društvenoj klimi rađa se novi **Pregled** i započinje drugi period ove naše najznačajnije društveno političke i kulturne revije.

Sedmog januara 1927. godine pojavljuje se prvi broj **Pregleda** pod uredništvom dra Gojka Krulja. U uvodnom tekstu, poslije povezivanja novog časopisa sa ranijim **Pregledom**, ističe se: »Sadanji 'Pregled' ima za cilj da pomogne u ograđenoj nacionalnoj zajednici, koliko skromnim silama može, izgrađivanju jugoslavenske države... Uvereni smo da se Jugoslavija može razviti u modernu državu samo pod cenu velikih napora svojih građana. Mi u prvi red ističemo materijalne napore. Ekonomija je dosada kod nas potcenjivana. Možda je i umesno bilo da su se više pevale pesme. Ali sad ima samo jedan put za održanje, a to je da treba više proizvoditi nego trošiti, više izvoziti nego uvoziti. S tim ćemo uvek pomagati sva plemenita nastojanja u tom pravcu.«³⁾

Naglašena ekonomska pitanja u programskoj orijentaciji proizlaze, po našem mišljenju, iz činjenice da su pokretači lista bili preokupirani ovim pitanjima i, s druge strane, što su smatrali da je nova država, koju nazivaju

³⁾ *Pregled*, časopis za politički i kulturni život, Sarajevo, 1927. god. br. 1, str. 1.

Jugoslavijom, iako će to biti tek poslije dvije godine, onakva kakva je, data jednom zauvijek. Međutim, relativno brzo će se vidjeti i u samoj redakciji **Pregleda** da novoj državi, osim ekonomike, nedostaje mnogo čega, pa će se donekle mijenjati programska orijentacija. Ta promjena neće se toliko odnositi na oblasti o kojima će se pisati, ona je karakterističnija po tome kako će se pisati i sa kojih će stanovišta polaziti u tretiranju ovih ili onih pitanja.

Časopis je izlazio najprije nedjeljno u obimu jednog tabaka, a kasnije je prešao na petnaestodnevno i na kraju na mjesečno izlaženje u povećanom broju autorskih tabaka. Štampan je ekavski u obadva pisma.

Povezivanje ovog **Pregleda** sa onim iz 1910. godine ne može se svesti samo na zajedničko ime. Oni imaju zajedničku tematiku kojom se bave. Ni iza jednog ni iza drugog ne stoji nikakva društvena ni bilo koja druga organizacija. Visok intelektualni nivo pisane riječi zajednička im je karakteristika, radikalniji zahtjevi za mijenjanje stvari, naravno svako u svom vremenu takođe je zajednička osobina. Treba, istina, istaći daleko širu nacionalnu platformu novog **Pregleda** i novije i savremenije pristupe pitanjima o kojima se pisalo, kao što će, u tom pogledu, još šire i dublje otići ovaj današnji **Pregled**.

Početakom 1928. godine, glavni urednik je dr Jovan Kršić da bi polovinom iste godine uredništvo preuzeli Marko Marković i Jakša Kušan. Poslije njih, uredništvo preuzimaju Todor Kruševac i Borivoje Jevtić da bi definitivno i do kraja ovog perioda preuzeli i **Pregled** uređivali dr Jovan Kršić i Todor Kruševac.

U prvoj godini novog izlaženja **Pregled** je, manje-više, izgradio koncepciju koja ostaje do kraja ovoga perioda s tim što je u toku vremena dobivala primat ova ili ona oblast. Položaj, na primjer, privrede, koji je naglašen u uvodnoj riječi dominirao je u prvim godinama izlaženja. I u to vrijeme, međutim, časopis pitanjima kulture i umjetnosti poklanja više pažnje nego drugi listovi. Kada je riječ o pitanjima privrede, treba odmah istaći dvije stvari. Treba oglasiti **Pregled** kao reviju putem koje prodiru nove ekonomske teorije, zatim jednu grupu mladih ekonomista koji počinju u **Pregledu** i imaju značajno mjesto kada se radi o počecima savremene ekonomske misli u Bosni i Hercegovini. (Gojko Krulj, Todor Kruševac, Živojin Praštalo, Dušan Lopandić itd.). Nova imena saradnika javljaju se u prvim brojevima **Pregleda** i kada je riječ i o drugim oblastima (Marko Marković, Jakša Kušan, Jovan Kršić, Anto Babić itd.). Samo poneki od saradnika ranijeg **Pregleda** javljaju se i u novoj seriji (Vladislav Skarić, Vasilj Grđić itd.). Zahvaljujući širokoj kulturnoj i društveno političkoj problematici kojom se **Pregled** bavio, časopis je okupio kao svoje saradnike oko 1300 najuglednijih kulturnih i javnih radnika, a posebno književnika, koji su bili aktivni u prva dva **Pregledova** perioda.

U prvim svojim brojevima **Pregled** je otvorio rubrike koje će ostati do kraja njegovog izlaženja, a koje danas predstavljaju dragocjene podatke za kulturnu istoriju kako Sarajeva tako i Bosne i Hercegovine u cjelini. Hronika kulturnih događaja, na primjer, redovno prati, uz uže ili šire ocjene, sve značajnije kulturne manifestacije. Dr Jovan Kršić, čije će ime kasnije postati gotovo sinonim sa pojmom **Pregled**, u prvom broju objavljuje književnu kritiku, koja će, kao književni rad, u čitavom ovom periodu **Pregleda** predstavljati visok domet Sarajeva kao jednog od jugoslovenskih literarnih

centara. Prije **Pregleda**, neki dnevni listovi su se povremeno, najčešće površno, i reklamerski, osvrtni na filmove koji su se davali u sarajevskim bioskopima. Širenje filmske kulture u Sarajevu, u stvari, počinje sa **Pregledom** na čijim stranama se objavljuju tekstovi sa ozbiljnim ocjenama estetskih, pedagoških i drugih uspjeha ili promašaja ovog ili onog filma. I likovna umjetnost Bosne i Hercegovine pojavom **Pregleda** dobiva svoju kvalifikovanu tribinu. Sada stručniji osvrti redovno prate likovne izložbe. **Pregled**, uz to, donosi i likovne reprodukcije na naslovnoj strani ili na unutaršnjim stranicama. Kada je riječ o uvođenju likovne kulture u prvim godinama časopisa, treba posebno istaći napise Koste Strajnića.

I prije pojave **Pregleda** sarajevska dnevna štampa je, kao rijetko koja druga, redovno pratila pozorišni život. Iz dana u dan su izlazili tekstovi o predstavama i glumcima, pokretane ankete o repertoaru itd. Tu ulogu **Pregled** će dići na jednu kulturniju razinu. Od prvog pa do 206. broja, koliko ih je ukupno izišlo u ovom razdoblju, **Pregled** ne zaboravlja pozorišna zbivanja u Sarajevu. Javljao se veći broj pozorišnih kritičara. Jovan Kršić je bio najplodniji i najpostojaniji. Pozorišna kritika u **Pregledu** bila je, po pravilu, inspirisana dobrom voljom i prožimana osnovnom pedagoškom idejom da se lijepo i pozitivno afirmiše, a da se ono što to nije otklanja. Za afirmaciju Pozorišta u Sarajevu kao cjeline, pojedinih njegovih reditelja i glumaca i izvan Bosne i Hercegovine **Pregled** ima velikih zasluga.

Prvi izvorni domaći literarni tekst objavljen je u broju pet. To je priča **Kako su Borku Tutumraku ukrali život i smrt** od Milana Ćurčića.⁴⁾ Kasnije, do kraja prve godine, pojavljuju se tekstovi Hamze Hume, Borivoja Jevtića i Jakše Kušana. Dolaskom dra Jovana Kršića za glavnog urednika, početkom 1928. godine, literarno stvaralaštvo u **Pregledu** dobiva nove prostore. Tekstovi ove vrste biće u stalnom porastu. Iako je **Pregled** od 1930. godine ispustio iz svoga naslova riječi »časopis za politička i kulturna pitanja«, on se i dalje bavi problemima: politike u užem smislu riječi, ekonomije, pedagogije, sociologije i svim oblicima umjetničkog stvaralaštva. Međutim, literarni tekstovi i ocjena tih tekstova postaje okosnica časopisa. To mu je i stvorilo reputaciju u čitavoj Jugoslaviji i **Pregled** postaje takva književna tribina da je najistaknutijim i najprogresivnijim piscima Jugoslavije stalo do toga da mu se tekst objavi u njemu, a još više mu je stalo do toga šta će **Pregled** reći o njegovom stvaralaštvu. Dr Jovan Kršić je podigao **Pregled** na ovaj nivo. Istina, ovom treba dodati srećnu podudarnost sa saurednikom Todorom Kruševcem, koji je, opet, neka druga pitanja držao na potrebnom uredničkom nivou.

Već u drugoj godini svog izlaženja **Pregled**, pored prevodne literature i tekstova nekih pisaca izvan Bosne i Hercegovine, objavljuje pjesme ili prozu čitave plejade pisaca iz Bosne i Hercegovine. To su, pored **Veletovaca** Ive Andrića, Hasan Kikić, Marko Marković, Mihajlo i Vera Delibašić, Ilija Grbić, Hamid Dizdar, Jovan Palavestra, Jovan Radulović, Novak Simić, Isak Samokovlija i Marko Vranješević. Ovdje su i prvi literarni tekstovi nekih od navedenih. Jedan broj ovih pisaca vezaće se svojom saradnjom za čitav ovaj period sa **Pregledom**. Od toga vremena, iako će i dalje zadržati fizionomiju jedne opšte kulturne revije, **Pregled** se sve naglašenije i izrazitije ustaljuje kao književni časopis. To se najočiglednije vidi po broju bibliografskih jedinica. Naime, **Pregled** je u prva svoja dva perioda objavio ukupno 6267

⁴⁾ *Pregled*, časopis za politički i kulturni život, Sarajevo, 1927. god. br. 5, str. 12.

bibliografskih jedinica.⁵⁾ Više od jedne trećine (2308 jedinica) otpada na književnost i nauku o književnosti. Ovoga puta na više mjesta navešćemo broj bibliografskih jedinica za ovu ili onu oblast **Pregleda**. Napominjemo da se pri tom radi o oba prva perioda **Pregledovog** izlaženja. Književnost dobiva prevagu u periodu između dva rata zahvaljujući svojim redaktorima, koji su, sa izuzetkom dvojice, bili svi književnici. Prvenstveno po književnosti **Pregled** je dobio obilježje jednog od najprogresivnijih listova u Jugoslaviji u tom vremenu. Lista pisaca iz Bosne i Hercegovine kao saradnika **Pregleda** stalno se proširivala. Neki su, da tako kažemo, ostali kratkog daha, pa su poslije prvih priloga prestali i kao književnici ostali nezapaženi. Međutim, nema nijednog poznatijeg pisca u Bosni i Hercegovini koji nije, bar nešto, objavio u **Pregledu**. Plodniji i napredniji pisci predstavljali su ustaljeniji saradnički kadar časopisa. **Pregled**, relativno rano, postaje primamljiva tribina i za književnike izvan Bosne i Hercegovine. Ta imena više je privlačio ugled časopisa, nego što bi to bili honorari, jer je **Pregled** za čitavo vrijeme bio u teškom materijalnom položaju. Marko Marković, jedan od urednika, piše da je za vrijeme njegovog urednikovanja jedini honorar isplaćen Tinu Ujeviću.⁶⁾

Od prozaista najveći broj tekstova u **Pregledu** su objavili: Dušan Đurović, Isak Samokovlija, Hasan Kikić (iako je u **Pregledu** saradivao samo do 1934. g.), Ilija Grbić, Jakša Kušan, Verka Škurla-Ilijić i Nikola Lopičić. Više proznih priloga objavili su: Ivo Andrić, Hamid Dizdar, Novak Simić, Vladislav Veselinović-Tmuša, Tin Ujević, Isidora Sekulić, Emil S. Petrović, Jovan Palavestra, Ivo Kozarčanin, Voranc Prežihov, Borivoje Jevtić, Hamza Humo, Milan Čurčić i Bogdan Čiplić. Po jedan ili dva teksta dao je veliki broj književnika širom Jugoslavije.

Najveći broj pjesama u **Pregledu** objavili su: Tin Ujević, Hamza Humo, Hamid Dizdar, Rade Drainac, Milorad Panić-Surep, Đuza Radović, Janko Đonović, Čedo Minderović, Dragutin Radović, Gvido Tartalja, Jovo Radulović, Mihajlo Delibašić, Vera Delibašić, Frano Alfirević, Ante Cetineo, Milutin Jovanović i Svetislav Maksimović. Sa malim brojem pjesama javili su se: Desanka Maksimović, Marin Franičević, Radovan Zogović, Vlado Vlasisavljević, Grigor Vitez, Janko Tufegdžić, Radivoj Koparec, Hasan Kikić, Ilija Grbić, Miroslav Feldman itd.

Prevođenje iz stranih književnosti bila je stalna praksa časopisa. Po broju prevoda proznih tekstova, najzastupljeniji su bili: Arkadij Averčenko, Ivan Bunjin, Mihail Zoščenko i Luidi Pirandelo, a od pjesnika Aleksandar Blok. Sa manjim brojem bibliografskih jedinica zastupljen je veliki broj evropskih pisaca. Simpatije dra Jovana Kršića prema tadašnjoj Čehoslovačkoj i njenoj kulturi uslovlilo je nešto veći broj napisa iz oblasti čehoslovačke književnosti.

Nauka o književnosti (ocjene, prikazi, eseji itd.) po broju bibliografskih jedinica (preko 1300) predstavlja najbrojniji književni rad kojim se **Pregled** bavio. Još u prvim godinama **Pregleda** prije prvog svjetskog rata, ovu djelatnost u časopisu načeli su Pero Slijepčević, Risto Radulović i dr Vladimir Čorović, vrlo skromno, da bi se ona i u širinu i u dubinu snažno razvila između dva rata. Ovo je, bez sumnje, jedan od najvećih priloga koje je dao

⁵⁾ Bibliografija **Pregleda** 1910—1912, 1927—1941. Sarajevo, izdanje Narodne biblioteke Bosne i Hercegovine.

⁶⁾ Marko Marković: *Članci i ogledi*, Sarajevo 1961, knjiga II. Str. 210.

i ostavio kulturi Bosne i Hercegovine dr Jovan Kršić. Možda i njegov najviši intelektualni domet čini podizanje književne kritike Bosne i Hercegovine na onaj nivo kakav je držao **Pregled**. Kršić je sam napisao oko 200 kraćih ili dužih tekstova o našim ili inostranim književnim djelima. Njegova uloga u ovom književnom radu **Pregleda** se, međutim, ne završava. Kroz njegovu ocjenu i njegovo redigovanje prolazili su književni prikazi i drugih. U Kršićevom arhivu⁷⁾ sačuvano je na stotine pisama jugoslovenskih književnika upućenih Kršiću. Iz te prepiske se vidi sa kakvom odgovornošću je Kršić kao glavni urednik primao literarne napise, kao i prikaze i ocjene o tim tekstovima. Vodio je računa o svakom stavu i izrazu i na to upozoravao autora prije nego što bi tekst konačno primio.

Pored Kršića, najveći broj priloga u književnoj kritici domaće literature dali su: Borivoje Jevtić, Jakša Kušan, Đorđe Jovanović-Jarac, Radmilo Dimitrijević, Eli Finci, Milan Selaković i Arpad Lebl. Književna djela evropske literature u **Pregledu** su prikazivali: Tin Ujević, Haim Alkalaj, Kalmi Baruh, Jaroslav Mali, Evgenije Zaharov, Đorđe Jovanović, Miloje Čiplić, kao i Jovan Kršić i Borivoje Jevtić. Ovdje treba istaći da je gotovo svaki književni saradnik **Pregleda** objavio bar po jedan osvrt na literaturu drugih autora.

Pregled se bavio i ostalim oblicima kulturnog stvaralaštva. Međutim, kao što je ranije istaknuto, **Pregled** je, poslije književnosti, najviše napisao objavio o pozorištu uopšte, a posebno o Narodnom pozorištu u Sarajevu (oko 500 bibl. jed.). Kršić je bio i u ovoj rubrici najplodniji. Napisao je 85 tekstova. Poslije njega, najviše su pisali: Jovan Palavestra, Borivoje Jevtić, Haim Alkalaj i Mihajlo Delibašić.

Likovne kritike najčešće su pisali: Kosta Strajnić, Jovan Kršić, Milan Selaković i Stevan Hakman, a muzičke dr Milan Maraković i dr Bogdan Milanković. Kada je riječ o odnosu **Pregleda** prema likovnoj umjetnosti, treba istaći veliki broj likovnih reprodukcija koje su u časopisu redovno publikovane. Sa najvećim brojem reprodukcija zastupljeni su likovni umjetnici: Roman Petrović, Branko Sotra, Daniel Ozmo, Vladimir Becić, Toma Rosandić, Karlo Mijić, Iva Despić, Todor Švrakić i Đura Jakšić. Sa po jednom ili dvije reprodukcije predstavljeni su istaknuti umjetnici: Ivan Meštrović, Petar Dobrović, Krsto Hegedušić, Ismet Mujezinović, Vojo Dimitrijević, Marin Studin i Ivan Generalić.

Od ostalih društvenih oblasti čija su pitanja tretirana na stranicama **Pregleda** najbrojnije je zastupljena politika shvaćena u užem smislu značenja (965 bibl. jed.). Jedna najuopštenija karakteristika ove literature ne bi bila daleko od ideala građanske demokratije koji su isticani nekada određenije i konkretnije, a nekad opet apstraktnije i uopštenije. U prvom broju **Pregleda** 1910. godine Jovan Jovanović, kasniji šef Zemljoradničke stranke, napisao je uvodni politički članak. Njegovo ime sve do smrti nije, tako reći, silazilo sa stranica **Pregleda**. Pisao je najčešće o spoljopolitičkim pitanjima, a nešto manje o unutrašnjoj politici. Možda bi se njegov stav, stav umjerene građanske opozicije, mogao uzeti kao mjerilo političkih pozicija sa kojih je pisana većina političkih članaka. Koliko je cijenjen takav saradnik i pozicije sa kojih je polazio, najbolje se vidi po tome što mu je posvećena gotovo čitava sveska **Pregleda** juli—avgust 1939. godine. Ako bismo

⁷⁾ Arhiv je sreden i čuva se u Narodnoj biblioteci Bosne i Hercegovine.

tražili drugo karakteristično polazište za političke tekstove **Pregleda**, našli bismo se u miljeu Masarikovih pogleda na politiku, a što je, treba priznati, zasluga ili nedostatak, kako se uzme, njegovog poklonika dra Jovana Kršića. Masarikovih tekstova nije relativno mnogo objavljeno. Njegove ideje su bile češće prisutne u tekstovima drugih. Masariku je posvećena i cijela sveška **Pregleda** za mart 1930. godine. **Pregled** je u svojim prvim brojevima između dva rata pisao o nešto konkretnijim, aktualnim pitanjima iz unutrašnje politike. Kasnije je, međutim, više pisao o ovim ili onim pitanjima polazeći od načelnih stavova zanemarujući pitanja dnevne politike. U cjelini uzeto, politički napisi **Pregleda** bili su odlučniji i rezolutniji kada se radilo o spoljnoj nego o unutrašnjoj politici (fašiziranje Evrope, dolazak Hitlera na vlast, porobljavanje Čehoslovačke itd.). Najveći broj članaka iz ove oblasti napisali su: Todor Kruševac, Jovan Kršić, Živojin Balugdžić, dr Branko Čubrilović, dr Vaso Čubrilović, Jovo Jakšić, Vladeta Bilbija, dr Dragoljub Jovanović, Fuad Slipičević itd.). Ne bismo ostali pri cijeloj istini o progresivnoj političkoj ulozi **Pregleda** između dva rata, ako ne bismo, kada je riječ o političkoj literaturi, objavljenoj na njegovim stranicama, još nešto rekli. Naime, zahvaljujući vrlo tolerantnom odnosu njegovih urednika dra Jovana Kršića i Todora Kruševca, prema naprednijim strujanjima toga vremena nego što su to bili stavovi građanske opozicije, u **Pregledu** su objavljivani i tekstovi koji su polazili od tadašnjih stavova Komunističke partije Jugoslavije ili su bili vrlo bliski tim stavovima. Ovdje treba uvrstiti tekstove Veselina Masleše, Branka Bujića, Koče Popovića, Eriha Koša, Čede Kruševca, Đorđa Jovanovića, dra Kalmija Baruha, dra Marsela Šnajdera i nekih drugih.

Ako bi trebalo posebno istaći političke teme o kojima se češće pisalo, onda bi to, pored ostalih, bila pitanja u vezi sa političkim i kulturnim kretanjima u Čehoslovačkoj. Naprijed je rečeno da su to bile preokupacije dra Jovana Kršića. Problemi sela i zadružnog pokreta su takođe često na stranicama **Pregleda**. Teme ove vrste proizlaze iz činjenice da je pored šefa stranke gotovo cjelokupno intelektualno rukovodstvo Zemljoradničke stranke bilo uključeno u saradnju s **Pregledom** (dr Dragoljub Jovanović, dr Milan Gavrilović, dr Miloš Tupanjanin, dr Vaso Čubrilović, dr Branko Čubrilović, inž. Uroš Stajić, inž. Jovo Popović, Kosta Krajšumović i još neki javnosti malo poznati). Mlada Bosna i Sarajevski atentat su isto tako pitanja kojima se povremeno ali u čitavom ovom periodu bavio **Pregled** (Pero Slijepčević, Nikola Trišić, Ivan Kranjčević, Vojislav Bogićević, Jovanka Čubrilović, Cvjetko Popović itd.).

Svjetska i nacionalna ekonomija, pravo i pedagogija su u nešto manjem obimu od drugih društvenih nauka u **Pregledu** bili zastupljeni. Filozofija i sociologija su, takođe, nalazile svoje mjesto u **Pregledu**. Saradnici **Pregleda** o ovim pitanjima bili su: Ksenija Atanasijević, dr Marsel Šnajder, Slobodan Popović, dr Dušan Nedeljković, Đorđe Jovanović, dr Stjepan Tomić, Miloš Popović, Tin Ujević i sa manjim prilozima neki drugi. Kada je riječ o nekim drugim područjima nauke, treba istaći neke saradnike koji su se često javljali **Pregledu** sa manjim ili obimnijim radovima, a to su: Milenko Filipović, dr Josip Goldberg, Tihomir Jakšić, dr Risto Jeremić, Vjekoslav Kušan, Antonije Vuković, dr Uroš Krulj i dr.

Istakli smo na jednom mjestu ranije izrazitiju orijentaciju **Pregleda** u prvoj međuratnoj (1927) godini na privredno ekonomska pitanja. Iako ča-

sopis nije do kraja ostao, bar što se tiče obima i prostora, u takvom odnosu prema ekonomici, **Pregled** je i pored toga ostao za čitavo vrijeme između dva rata, pored drugog, i ugledna i reprezentativna revija za ekonomska pitanja. Kao što se dr Kršić starao o nivou književnosti i kulture uopšte u časopisu, približno tome ponašao se i Todor Kruševac kada se radilo o privrednim problemima. On je sam napisao 198 kraćih ili dužih ocjena ili bilježaka sa područja ekonomike. Imao je izoštren kriterij i kada je trebalo tuđe tekstove iz ove oblasti primati ili odbijati. Odmah uz Kruševca treba istaći Gojka Krulja, koji na ovim pitanjima saraduje u **Pregledu** do 1932. godine. Živojin Praštalo je, takođe, plodan saradnik **Pregleda**. Sa manjim brojem napisa učestvuju: Branko Bujić, Srđa Đokić, Jovo Jakšić, Doka Perin, Eugen Sladović, Vaso Ristić, Rastko Purić, Nikola Mirković, itd.

Početak 1937. godine **Pregled** je obilježio svoj jubilej (deset godina izlaženja između dva rata). Pored sarajevske štampe, ovu godišnjicu su sa simpatijama propratili mnogi jugoslovenski listovi. Isidora Sekulić napisala je: »Pregledate li samo dva tri broja, odmah osetite da je to list koji hoće da bude čitan više istine radi, nego zabave radi... Članci su mahom kratki i koncizni, kritika mirna u argumentu i reči, polemika jedinstvena u nas sa jedne razumne pristojnosti. Hronika Pregledova je sasvim osobena. To su u stvari telegrafске vesti, ali u moru vesti iz sveta, i iz svih kulturnih oblasti, tako dobro odabrane, da stoje kao neke ugaone sijalice, koje osvetljavaju koliko mogu, čitav prostor jedne do druge.«⁸⁾ **Južni pregled**, koji je izlazio u Skoplju, piše: »U Bosni, mnogo po čemu bliskom nam Sarajevu obilježio je svoj zaslužni jubilej najbolji časopis van prestonice, sarajevski »Pregled.«⁹⁾

Posljednja sveska **Pregleda** pred rat izašla je u februaru 1941. godine. Četiri mjeseca poslije toga pao je kao žrtva fašizma, protiv koga je napisao veći broj zapaženih tekstova, dr Jovan Kršić, najzaslužniji čovjek za ime i ugled koji je **Pregled** uživao između dva rata.

U maju 1946. godine pojavio se prvi broj **Pregleda** iz treće serije njegovog izlaženja. Urednici su Todor Kruševac, Skender Kulenović i Nika Milićević. Poslije uvodnih riječi: »Današnji Pregled već i svojim imenom odaje dostojno priznanje demokratskim tradicijama starog Pregleda«, urednici nastavljaju: »Vid opšteg časopisa stvaraće se u Pregledu na taj način što će on stalno težiti da sve dublje i šire zahvata sve probleme naše republike, kao i opšte probleme od posebne važnosti po njen razvitak, donoseći o njima sve vrste naučnih, umjetničkih i publicističkih radova.«¹⁰⁾

Iako je časopis u ovom periodu povremeno odstupao od ove programske fizionomije, dajući prednost pojedinim oblastima ili, orijentišući se nekada više na nauku, a manje na publicistiku, i umjetnost ili obratno, **Pregled** je, gledajući ga danas u cjelini, za ove 24 godine, u osnovnim linijama, održao koncepciju istaknutu prilikom pokretanja. Dobre tradicije iz ranijeg perioda (visok intelektualni nivo, lijepa pisana riječ, ugledni društveni i politički radnici kao saradnici itd.), **Pregled** je nastavio i održao do današnjeg dana. Časopis je daleko neposrednije vezan za tekuća politička kretanja nego što je to bio slučaj u njegova ranija dva perioda. To je, mislimo, i uslovljavalo navedena povremena težišta časopisa na ovu ili onu oblast.

⁸⁾ *Politika*, Beograd, 1937. 19. januar, str. 10.

⁹⁾ *Južni Pregled*, Skoplje, 1937. Sv. za januar, str. 47.

¹⁰⁾ *Pregled*, Sarajevo, 1946. prvi broj, str. 1.

Ako bismo, na primjer, danas prelistali **Pregledovih** posljednjih 24 godišta, to bi nam bilo, gotovo, dovoljno da sagledamo koja su to pitanja: politička, kulturna ili ideološka bila aktuelnija u pojedinim godinama poslije rata.

Pored ranijih saradnika (Ivo Andrić, Anto Babić, Dušan Đurović, Hamza Humo, Dušan Lopandić i dr.) u prvim sveskama javljaju se novi saradnici (Rodoljub Čolaković, Ilija Kecmanović, Skender Kulenović, Nika Milićević, Salko Nazečić, Esad Pašalić, Mladen Čaldarović, Drago Ljubibratić itd.). Neki od ovih ostaće stalni saradnici **Pregleda**. Kao što je 1927. godine jedna grupa mlađih ekonomista počela u **Pregledu** svoju javnu afirmaciju, tako i sada, i to odmah u početku izlaženja, javljaju se nova imena ekonomista saradnika, koji kasnije daju značajan doprinos ekonomskoj misli i privrednom razvitku Jugoslavije (Drago Krndija, Vojo Rakić, Vilko Vinterhalter i Uroš Vidović). Njima se kasnije pridružuje čitava plejada mlađih ekonomista.

U prve dvije godine trećeg perioda (1946. i 1947) **Pregled** objavljuje i literarne priloge domaćih pisaca, a donosi i prevedene literarne tekstove isključivo iz ruske književnosti. To su posljednje godine u kojima **Pregled** donosi izvorne literarne tekstove. Tu je i kraj književnicima kao urednicima **Pregleda**. Na čelo redakcije dolazi Drago Krndija. Pored Todora Kruševca, iz ranije redakcije tu su: Mladen Čaldarović, Veljko Đorđević, Vojo Rakić i Boško Čupić. Istina, kraći osvrti i prikazi književnih djela, pozorišnih predstava itd. nalaze redovno svoja mjesta u časopisu. U prvoj deceniji prevlađuju napisi sa područja ekonomske teorije ili privredne prakse i idejno-političke teme. Nije mali broj političkih napisa, koji se posredno ili neposredno odnose na novonastale odnose Komunističke partije Jugoslavije sa ostalim komunističkim partijama, a posebno na nove međudržavne odnose naše i istočnoevropskih zemalja. U drugoj deceniji jedna grupa novih mlađih filozofa i sociologa utiče da se snažnije mijenja programska orijentacija u korist ovih oblasti.

Godine 1949. obustavlja se dalji izlazak časopisa sa motivacijom: »Sa ovim dvobrojem **Pregled** prestaje izlaziti. Problematika koju je on dosada tretirao obuhvaćena je novim časopisima izuzev pitanja iz ekonomskog života. Pošto će uskoro biti formiran Ekonomski institut pri Planskoj komisiji NR BiH koji će imati svoj organ, to će se ekonomska pitanja, naročito ona koja se tiču privrede Bosne i Hercegovine, obrađivati u organu Instituta.«¹¹⁾

Kao da Sarajevo ne može bez **Pregleda**. U januaru 1953. godine ponovo se pokreće **Pregled**, a na čelu redakcije do oktobra iste godine ostaje Hasan Brkić. On se nekoliko godina i kasnije nalazi u široj redakciji lista. Njegova zasluga za uspon **Pregleda** u ovom periodu ne iscrpljuje se, međutim, samo njegovim prisustvom u redakciji i saradnji u listu. Hasan Brkić je i pored besprimjerne zauzetosti uvijek našao vremena i načina da se zainteresuje za pitanja **Pregleda**.

Od oktobra 1953. do 1964. na čelu redakcije su Blažo Đuričić i Mladen Čaldarović, koji zajedno sa Branislavom Đurđevićem, Miroslavom Đorđevićem, Enverom Redžićem, Antom Fijamengom, Andrijom Krešićem, Vojom Rakićem i Ljubom Tadićem uređuju **Pregled**. Poslije toga, pa do 1967. godine dužnost glavnog urednika obavlja Enver Redžić sa jednom vrlo širokom redakcijom (Mladen Čaldarović, Branislav Đurđev, Blažo Đuričić, Milo-

¹¹⁾ *Pregled*, Sarajevo, 1949. br. 7—8, str. 640.

rad Ekmečić, Ante Fijamengo, Muhamed Filipović, Hasan Hadžiomerović, Besim Ibrahimpašić, Ante Jamnicki, Andrija Krešić, Dušan Lopandić i Vilko Vinterhalter). Od 1967. godine časopis vodi Besim Ibrahimpašić u čijoj redakciji rade sasvim novi članovi (Franc Cengle, Pavao Domančić, Nikola Kovač, Fahrudin Šebić, Milan Škoro i Marko Šunjić).

Iako **Pregled** poslije rata po saradnicima i objavljenim tekstovima, kao što smo ranije naglasili, ima izrazitije obilježje ekonomske i filozofsko sociološke revije, on je bio stalno otvoren i prema drugim društvenim naukama i pitanjima. Opravdao je, dakle, ime »časopisa za društvena pitanja« koje obilježje nosi uz naslov od 1953. godine. Nema, gotovo, nijedne naučne ili društvene oblasti koja nije u manjem ili većem obimu tretirana u **Pregledu**. Iz tih oblasti regrutovani su i saradnici. Rijetki su današnji poznatiji ljudi od pera (politički, kulturni, pedagoški, naučni i drugi radnici) čiji napis ne bismo našli na stranicama **Pregleda**. Ovom prilikom, čini nam se, treba posebno istaći neka imena koja su se češće nalazila na stranicama **Pregleda**, iako se izlažemo neprilici u odabiranju iz nekoliko stotina saradnika samo nekih od njih. Ekonomskim pitanjima, više od drugih, bavili su se Hamid Filipović, Hasan Hadžiomerović, Ljubo Božić, Dušan Lopandić, Vojo Rakić, Drago Krndija, Milivoje Erić i Vlado Milenković. Napise iz kulturne istorije najčešće su objavljivali: Branislav Đurđev, Miroslav Đorđević, Avdo Sućeska, Enver Redžić, Milan Gavrić, Ilija Kecmanović, Milorad Ekmečić, Esad Pašalić i Midhat Šamić. Ako bismo pošli sa stanovišta koliko se u nas iz koje oblasti publikuje, a posebno u periodičnoj štampi, ne bismo bili daleko od istine kad bismo rekli da najbrojniji naš naučni podmladak predstavljaju filozofi i sociolozi. Njihova imena i u **Pregledu** su najbrojnija. Spomenućemo samo neke: Andrija Krešić, Ante Fijamengo, Mladen Čaldarović, Ljubo Tadić, Nerkez Smailagić, Ivan Foht, Zoran Vidaković, Žarko Vidović, Zagorka Mičić, Šefkija Žuljević, Arif Tanović, Muhamed Filipović, Fuad Muhić, Olga Kozomara, Vojin Simeunović, Esad Čimić, Čazim Sadiković, Aleksa Buha, Abdulah Šarčević, Kasim Prohić. Pravnim pitanjima najviše su se bavili: Vojislav Spaić, Boško Perić, Hamdija Cemerlić, Salamon Konforti, Aziz Sultanović i Drago Ljubibratić.

Od profesionalnih novinara najveći broj priloga dali su: Miloš Marinović, Mirko Petrinić, Milan Mučibabić, Slobodan Stanković, Rizo Mehinagić i Ljubiša Ristović.

Iako su se za čitavo vrijeme saradnici pretežno regrutovali iz Bosne i Hercegovine, objavljavani su članci i iz drugih jugoslavenskih centara. Najčešći saradnici **Pregleda** bili su: Rudi i Ivan Supek.

Poput predratne prakse **Pregled** je nastavio sa hronikom najvažnijih događaja, prikazima i ocjenama i redovno objavljivao bibliografiju novih knjiga, organizovao savjetovanja i pokretao ankete o aktuelnim političkim ili kulturnim pitanjima.

Iako ovaj **Pregled** nije usamljen kada je riječ o progresivnim kulturnim revijama, kao što je bio slučaj njegovog prethodnika i imenjaka između dva rata, može se, smatramo, pouzdano reći da će budućem kulturnom istoričaru ovaj **Pregled** služiti kao pouzdan i autoritativan izvor, kao što nama danas tu uslugu pruža **Pregled** na čijem čelu je stajao dr Jovan Kršić.